

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

تحلیلی بر ساختار سیاسی و معیشتی شوش در دوره آغاز ایلامی

فریدا فروزان^۱، روح‌الله یوسفی زشک^{۲*}، محمود طاووسی^۳

چکیده

دوره آغاز ایلامی در نیمه دوم هزاره چهارم ق.م، در بازه زمانی ۳۳۰۰ تا ۳۰۰۰ ق.م شکل گرفت، که می‌توان آن را به‌عنوان انقلابی در زندگی سیاسی و معیشتی بشر دانست. شوش در جنوب غرب ایران یکی از بارزترین محوطه‌هایی است که نمایانگر کلیه شاخص‌های مهم دوره آغازایلامی است. بررسی و تحلیل معیشت جامعه و طبقات اجتماعی مردمان دوره آغاز ایلامی ساکن در شوش، یکی از مهم‌ترین اهداف این مقاله است و این که چرا جامعه شوش هم زمان با شکل‌گیری جوامع شهری و پیدایش خط در فلات ایران و خوزستان، با کاهش وسعت استقرارها روبرو است. وجود داده‌های ویژه، بیانگر سیستم اداری و فن مدیریت خاص، نوع معیشت و زندگی به‌گونه طبقاتی و به‌وجود آمدن تمایزات اجتماعی و سیاسی هستند. معماری ویژه‌ی این دوره، نشانگر وجود سیستم بوروکراسی حاکمان دوره آغازایلامی در شوش است. در پژوهش حاضر نگارندگان با روش توصیفی _ تحلیلی و گردآوری اطلاعات به روش اسنادی از کاوش‌های محوطه شوش، سعی بر بازنگری و نهایتاً تحلیل ساختار سیاسی و معیشتی این محوطه خاص دارند. بی شک مهرها و اثر مهرها و گل‌نبشته‌هایی که قبل از این دوره صرفاً شمارشی بودند و در این دوره به‌صورت ایدئوگرام و خط درآمده‌اند، سند بارزی در تغییر زندگی و نوع معیشت و زندگی مردمان شوش در دوره آغازایلامی هستند. در برخی از الواح به‌دست آمده، مفاد متنی دستمزد پرداخت بیش از هزار کارگر برای انجام کاری، ثبت شده است و روی متون نگارشی مبنی بر شمارش، گله‌هایی با تعداد بسیار از دام به یادگار مانده است که نشان از یک جامعه بزرگ طبقاتی و یا شاید حکومتی و معرف یک جامعه با پیچیدگی‌های شهری است. همان‌گونه که ذکر شد با وجود مستندات حاضر، نیل به هدف که همانا تحلیل این موضوع ویژه است، امکان پذیر می‌شود.

واژه‌های کلیدی: باستان‌شناسی شوش، دوره آغازایلامی، شیوه معیشتی، یافته‌های شوش.

ارجاع: فروزان ف.، یوسفی زشک روح‌ا.، طاووسی م. ۱۴۰۱. تحلیلی بر ساختار سیاسی و معیشتی شوش در دوره آغاز ایلامی. نشریه جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام. ۷ (۱): ۷۱-۸۴.

۱- دانش آموخته دکتری باستان‌شناسی از دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

۲- استادیار باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ورامین- پیشوا، ورامین، ایران

* نویسنده مسئول: pezuzo@yahoo.com

۳- استاد تمام گروه فرهنگ و زبان‌های باستان و تاریخی دانشگاه آزاد اسلامی رودهن، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۵

مقدمه

شوش منطقه‌ای مهم و با ارزش‌های باستانی بسیار زیاد در حوزه جنوب غرب ایران است که کاوش‌های باستان‌شناسی در آن از اواخر قرن نوزدهم میلادی آغاز گردید، اما اولین بار واژه آغازایلامی با کشف داده‌های خاص فن مدیریت از کاوش‌های تپه آکروپل شوش در سال ۱۹۰۵ میلادی نام‌گذاری شد (Scheil, 1905: 60). تامین نیاز اقتصادی یکی از مسائل مهمی است که انسان‌ها در طول تاریخ به آن وابسته بوده‌اند و با گسترش فرهنگ جوامع، این وابستگی به هم تنیده‌تر و پیچیده شد که اوج آن در جامعه پیش از تاریخ، به اواخر هزاره چهارم ق.م مربوط می‌شود؛ زیرا انسان‌ها در این دوره بیش از گذشته به اهمیت اقتصاد در زندگی خود پی برده و با بهره‌گیری بیشتر از محیط و اقلیم به پیشرفت شگرفی دست پیدا کردند که در این بین، برخی با تمایز اقتصادی به تمایز طبقاتی و اجتماعی می‌رسند و به عقیده جاکوبز تمایز اجتماعی از تمایز اقتصادی ریشه گرفته و تکامل اجتماعی و رشد شهری هر دو در نهایت به توسعه اقتصادی وابسته است (Jacobs, 2000: 18-22)؛ البته در این توسعه اقتصادی اکوسیستم نقش مهمی دارد. برای مثال در زمینه کشاورزی سنتی در جوامع روستایی، اقتصاددانان و انسان‌شناسان معتقدند وقتی زمین عامل اصلی تولید و موجودیت آن محدود است، با افزایش نیروی کار، بهره‌وری کاهش می‌یابد و با محدودیت و در نهایت گسست جمعیتی روبرو می‌شود (الغازه، ۱۳۹۷: ۵۳). با توجه به مدارک باستان‌شناسی به‌دست آمده، مردمان فلات ایران مانند دیگر جوامع خاورمیانه، در اواخر هزاره چهارم ق.م به بالاترین پیچیدگی‌های مدیریتی و تمایز اقتصادی در دوران پیش از تاریخ دست یافته‌اند؛ برای مثال در برخی گل‌نشته‌های به‌دست آمده از دوره آغازایلامی، بیش از یک هزار نفر نیروی کار در اختیار شخص یا نهادی بوده‌است که پرداخت دستمزد آن‌ها ثبت و ضبط گردیده که از بهترین نمونه‌های آن می‌توان به لوح MDP.26:160 اشاره کرد که مفاد پرداخت دستمزد ۱۱۰۸ کارگر ثبت و ضبط گردیده است، اما در نهایت با شروع هزاره سوم ق.م در فلات ایران و به‌خصوص جنوب‌غرب ایران شاهد شکل‌گیری شهر با توجه به نمونه‌های مشابه موجود در میان‌رودان نیستیم که دلیل این امر بسیار قابل توجه است. امروزه عمده اطلاعات موجود از این دوره از کاوش‌های کلاسیک شوش در اوایل قرن بیست میلادی به‌دست آمده که متأسفانه بافت باستان‌شناسی اکثر این یافته‌ها مستندنگاری نشده و اطلاعات زیادی از بافت طبقات مختلف اجتماعی در شوش، نیازمند تحلیل و طبقه‌بندی یافته‌های به‌دست آمده، است که پیش نیاز خوبی برای کاوش جدید در شوش و دیگر محوطه‌های هم‌دوره با آغازایلامی، مانند تل ملیان است.

هدف اصلی جستار پیش رو، بررسی و تحلیل معیشت، جامعه و طبقات اجتماعی مردمان دوره آغازایلامی ساکن در شوش است و این که چرا هم‌زمان با شکل‌گیری جوامع شهری و پیدایش خط در فلات ایران و خوزستان، با کاهش وسعت استقرارها روبروست، اما از لحاظ فن مدیریت و پیدایش نگارش پیشرفت شگرفی نسبت به دوره‌های قبل حاصل شده است.

پرسش پژوهش بیانگر آن است که چه تغییرات معیشتی با پیدایش نگارش در زندگی مردمان ساکن در دشت شوش حاصل شده‌است؟ آیا دلیل این تغییر معیشت را می‌توان به تغییر سبک زندگی آن‌ها ربط داد؟

فرضیه پژوهش بیانگر آن است که یافته‌های به‌دست آمده از شوش در دوره آغازایلامی، نشانگر جامعه‌ای است که از لحاظ فن مدیریت به پیشرفت چشم‌گیری دست‌یافته و جامعه شوش به سطح طبقاتی بزرگی رسیده است، در حدی که در برخی از الواح به‌دست آمده، مفاد متنی دستمزد پرداخت بیش از هزار کارگر برای انجام کاری ثبت شده است و روی متون نگارشی مبنی بر شمارش، گله‌هایی با چند هزار دام به یادگار مانده است که نشان از یک جامعه بزرگ طبقاتی و یا شاید حکومتی را دارد و معرف یک جامعه با پیچیدگی‌های شهری است، اما از سویی با توجه به بررسی‌های صورت گرفته از سوی رایت، جانسون و آلدن، این دوره به عکس دوران گذشته با افت شدید جمعیت‌های ساکن در استقرارهای بزرگ همراه است که نشان از تغییر معیشت و زندگی مردمان دوره آغازایلامی دارد و احتمالاً دلیل آن فقر منابع زیست محیطی و اقلیمی بوده‌است که جاکوبز نیز این مدل شکل‌گیری و فروپاشی جمعیتی را توصیف و تبیین کرده است.

روش پژوهش

روش به کار گرفته شده در این پژوهش، استفاده از یافته‌های مشابه در محوطه‌هایی همچون محوطه ملیان و تپه‌یحیی است که از محوطه‌های مهم در دوره آغازایلامی بوده‌اند و به نوعی به یافته‌های این دو محوطه برای طرح فرضیه معیشت و سیاست موجود در محوطه شوش، استناد گردیده است.

پیشینه پژوهش

اولین کاوش‌های مربوط به دوره آغاز نگارش در شوش از سوی ژاک دموورگان صورت گرفت. او مهندس معدن بود که در طی مأموریت اکتشافی در ایران در سال ۱۸۹۱-۱۸۸۹ میلادی از شوش دیدار کرد. پس از عقد قرارداد دولت فرانسه با ناصرالدین‌شاه و واگذاری کلیه فعالیت‌های باستان‌شناسی ایران به دولت فرانسه، در دسامبر سال ۱۸۹۷ میلادی، وارد شوش شد و دو روز بعد، حفاری را آغاز کرد (De Morgan, 1900:52). او در سال ۱۸۹۹ و ۱۹۰۰ در عمق منفی ده متر از سطح تپه به لایه‌ای برخورد که آن را Niveau II نام گذاری کرد. این لایه در سال‌های بعد به لایه آغازایلامی معروف شد (Dahl, 2012: 2). در قسمت انتهایی Niveau II در ترانشه ۷ اولین گل‌نبشته‌های آغازنگارش یافت شد. در ترانشه‌ای که بعدها به نام ترانشه بزرگ Gereande Tranche نام گرفت، او اولین بار در سال ۱۹۰۰ میلادی اشکال دو گل‌نبشته آغازایلامی را در مجموعه کتاب خاطرات باستان‌شناسان فرانسوی منتشر کرد (De Morgan, 1900:138). در سال ۱۹۰۵ م دموورگان و شیل اولین مجموعه از گل‌نبشته‌ها که شامل ۱۹۸ لوح می‌شد، در یک جلد از مجموعه کتاب‌های (MDP) همراه تعداد ۹۸۹ اندیشه‌نگار با گونه‌هایی از آن‌ها تحت عنوان «آغازایلامی Proto-Elamite» منتشر کردند (Scheil, 1905). این مجموعه از دو قسمت آکروپل از سوی دموورگان در سال ۱۹۰۱ م جمع‌آوری شده بود (Scheil, 1923:I). رولاند دومکنم در سال ۱۹۰۳ م، با معرفی ونسان شیل به دموورگان وارد هیأت کاوش شوش شد. دومکنم به چند قسمت از تپه کاوش خود را معطوف کرد. او از کاوش‌های سال ۱۹۰۷ تا ۱۹۲۳ میلادی تعداد زیادی گل‌نبشته به دست آورده بود. مجموعه‌ای که شامل ۴۹۰ لوح بود و در سال ۱۹۲۳ م چاپ شد (Scheil, 1923: I). وی در کاوش‌های آتی تعداد بیشتری لوح به دست آورد که در سال ۱۹۳۵ م تعداد ۶۵۵ گل‌نبشته به چاپ رسید (Scheil, 1935). در سال ۱۹۶۹ میلادی پروژه‌ای تحت عنوان آکروپل I شروع شد. در این پروژه لوبرن وظیفه لایه‌نگاری طبقات مختلف شوش را داشت (لوبرن، ۱۳۹۲: ۴۹). آن‌ها برای این کار روی شاخص دموورگان متمرکز شدند. در فصل اول، کاوش روی لایه‌های ۱ تا ۱۲ صورت گرفت و در فصل دوم لایه‌های ۱۳ تا ۱۶ و در فصل سوم و چهارم لایه ۱۷ در سطحی حدود ۱۸۰ مترمربع، کاوش شد و فصل پنجم با مساحتی مانند قبل، در لایه ۱۸ کند و کاو شد (لوبرن، ۱۳۹۲: ۵۰). در مجموع این کاوش‌ها تعداد ۱۴ گل‌نبشته آغازایلامی به دست آمد (Vallat, 1971).

دوره آغازایلامی

واژه آغازایلامی در ابتدای قرن بیستم میلادی برای یک سیستم نگارش ابداع شد و سپس برای نامیدن یک هویت فرهنگی بر حسب داده‌های باستان‌شناسی یکسان به کار رفت. در مجموع این واژه دارای معانی متعددی است؛ برای مثال برخی گاهی این اصطلاح را برای اشاره به یک تمدن و گاهی نیز با احتیاط از این اصطلاح برای نام بردن از یک پدیده خاص استفاده می‌کنند. تنها تعریف مشترک میان آن‌ها بر اساس نوعی ساختار تشکیلات اداری که شامل نوع خاصی از مهرها و الواح نوشتاری شمارشی -که گاهی نیز با علایمی همراه هستند- است (هلوینگ، ۱۳۸۳: ۱۵۰). امروزه برای برخی مشخص نیست که آغازایلامی یعنی؛ فناوری اداری استاندارد شده‌ای که در بخش وسیعی از مناطق مرتفع ایران جریان داشته است و یا منظور از آن نامیدن نوعی زبان است و یا نوعی از اقتصاد خاص. اولین متون آغازایلامی در سال ۱۸۹۹ از سوی ژاک دموورگان سرپرست فرانسوی کاوش‌های شوش، کشف شده که یک سال بعد از آن ونسان شیل، آن‌ها را در گروه خط دارای هویت فرهنگی و یا حتی یک واحد سیاسی معرفی کرد (هلوینگ، ۱۳۸۳: ۱۵۱)، اما هالی پیتمن این دوره را به عنوان یک سیستم نگارشی، هنر مهرسازی و دیگر شواهد مبنی بر وجود نظام مدیریتی پیچیده می‌داند که فاقد منشأ میان‌رودانی است (Pittman, 1997:135). آلدن معتقد است، دوره پروتوایلامی شامل پنج سده بین ۳۳۰۰ تا ۲۸۰۰ ق.م است (Alden, 1982:613)، اما انگلوند پروتوایلامی را یک برهه ۳۰۰ ساله می‌داند که بین ۳۳۰۰ تا ۳۰۰۰ ق.م به پایان رسید (Englund, 2004:104). این دوره کمی بعد از پیدایش اولین گل‌نبشته‌های شمارشی (همان دوره شوش II در خوزستان) با تخصصی شدن مشاغل و پیدایش جوامع پیچیده‌تر و لوح‌های پیچیده میخی ظهور کرد (Demorgan, 1900: MDP II). در حفاری‌های سال ۱۹۰۱ (۱۲۸۰ هجری شمسی) گل‌نبشته‌های بیشتر و در حفاری‌های بعدی نیز تعدادی دیگر پیدا شد تا این که شیل در سال ۱۹۰۵ دسته‌ای وسیع از گل‌نبشته‌ها را در یک جلد از مجموعه کتاب‌های نفیس موزه لوور (MDP) به همراه تعداد ۹۸۹ شکل از «شکل واژه‌ها» یا «اندیشه نگارها» (همراه با گونه‌های آن‌ها) تحت عنوان آغازایلامی ارائه داد.

بررسی بافت جمعیت شوش بر مبنای نوع معیشت موجود در دوره آغاز ایلامی

دوره شوش II نامی است که در چند دهه اخیر بر براهی از زمان نامیده می‌شد که پیش از این با آغاز ایلامی در یک دوره جای می‌گرفت (De Morgn.J 1900:104-109). این دوره در لایه‌نگاری لوبرن لایه ۲۳ تا ۱۷ آکروپل I را شامل می‌شود (ویت و دایسون، ۱۳۸۱: ۳۷). شناسایی این دوره اولین بار در بررسی‌های دهه ۱۹۷۰ میلادی صورت گرفت و میان این دوره با آغاز ایلامی تفاوت فراوانی تشخیص داده شد. پس از بررسی‌های گریگوری جانسون در سال ۱۹۷۰ میلادی، او این دوره را به نام اوروک نام‌گذاری کرد و این دوره را به سه مرحله اوروک قدیم، میانی و جدید تفکیک کرد (Johnson, 1973: 116). از دوران شوش II قدیم، نشانی از ابزارهای مربوط به تشکیلات اداری به چشم نمی‌خورد و از اثر مهر هم خبری نیست. تنها مدرک نشان دهنده تشکیلات اداری در این دوره، وسعت و موقعیت جغرافیایی محوطه‌های مسکونی است. در بررسی‌های جانسون در این مرحله، حدود پنجاه محوطه مسکونی در سه گروه در منطقه گسترده شده‌اند که دارای یک مرکز بزرگ با وسعت ۱۲ هکتار بود (Johnson, 1973: 90 و مجیدزاده، ۱۳۹۰: ۶۳-۶۲)، اما در دوران اوروک میانی ۵۴ محوطه مسکونی در دشت سوزیانا در چهار گروه، شناسایی شده‌اند؛ یک مرکز بزرگ با میانگین وسعت ۸/۱۴ هکتار موجود بوده است (Johnson, 1975: 285)، که نشان می‌دهد جمعیت در دوره اوروک رو به گسترش بوده است. برای مثال جمعیت شوش II میانه به نسبت شوش II قدیم (بازه زمانی بسیار کوتاه) دو برابر شده است (Johnson, 1973: 49). در دوره اوروک جدید احتمالاً کشمکش‌های مهمی در دشت شوش به وجود آمد و نخستین صحنه‌های جنگی روی نقش مهرهای چغامیش و شوش نمایان می‌شود (جانسون، ۱۳۹۰: ۲۶۴). در بررسی‌های جانسون با توجه به داده‌های باستان‌شناسی به دست آمده، جمعیت تقریبی دشت شوشان در دوره اوروک قدیم ۱۹۰۳۶ نفر و در دوره اوروک میانه به ۲۵۳۳۸ نفر افزایش یافته است که نشان از رشد جمعیتی دارد، اما در دوره اوروک جدید به ۶۳۰۲ نفر کاهش یافت (جانسون، ۱۳۹۰: ۲۶۶). با شکل‌گیری دوره آغاز ایلامی این کاهش جمعیت همچنان ادامه داشت و تمرکز جمعیت دشت شوش در دوره آغاز ایلامی به طور عمده در تپه شوش بوده که آن هم بیش از ۱۰ هکتار؛ یعنی اندکی بزرگ‌تر از یک روستای بزرگ نبوده است. این وسعت نزدیک به نیمی از کل ناحیه اشغال شده در دشت شوش بود (آلدن، ۱۳۹۰: ۳۱۶). پس از بررسی‌های دشت شوش در دوره شوش III از سوی جان آلدن، او خاطر نشان می‌کند که شوش تنها محوطه بزرگ است و در شرق دو محوطه کوچک؛ یعنی محوطه KS-308 و KS-396 قرار دارد. ۲۹ محوطه دیگر همگی بسیار کوچک با مساحتی کمتر از یک هکتار و اغلب با یک یا دو تکه سفال دوره شوش III همراه بوده‌اند که نشان می‌دهد احتمالاً گه‌گاه یا به مدت کوتاهی در آن‌ها استقرار وجود داشته است. مساحت پراکنش سفال‌های شوش III کمتر از ۰/۲ هکتار از سطح تپه‌ها بوده است و محوطه KS-49 یک استقرار نسبتاً بزرگ‌تر، با حدود نیم هکتار یا بیشتر بود. بدین ترتیب، مجموع محوطه‌های کوچک احتمالاً کمی بیش از یک هکتار از کل لایه زیستگاهی دایمی را در بر دارد و بیانگر این است که عمده جمعیت دشت شوش تنها در تپه شوش تمرکز داشته‌اند که خود تپه شوش نیز اندازه یک شهرک کوچک بوده و نسبت به دوره‌های قبلی، تپه شوش کاهش شدید جمعیتی داشته است (آلدن، ۱۳۹۰: ۳۲۲). اکثر محوطه‌های دیگر کوچک بودند که یا فقط به مدت کوتاهی استقرار می‌یافتند یا گه‌گاه گروه‌هایی در آن‌ها توقف می‌کردند؛ از طرفی جوامع ساکن در حوزه رود کر (به خصوص محوطه تل ملیان) در بین دوران بانس قدیم و نیمه اول بانس میانه دو برابر شده‌اند که شاید بتوان دلیل آن را مهاجرت از دشت شوشان دانست (آلدن، ۱۳۹۰: ۳۲۴). سال‌ها بعد جان آلدن با تحلیل و بررسی پوشش گیاهی دوره بانس، همچنین بررسی استخوان‌های حیوانی به دست آمده از تل ملیان، چنین نتیجه می‌گیرد که در اواخر هزاره چهارم و اوایل هزاره سوم ق.م، سازگاری معیشتی مبتنی بر کوچ به وجود آمده است و همچنین تعاملات نزدیک و پی در پی، بین راه‌های شوش در دشت خوزستان با دشت رامهرمز و سپس منطقه ممسنی و دره‌های بین کوهی زاگرس جنوبی، یک تعامل فرهنگی از قبیل سفال و هنر شمایل‌نگاری مشترک را نشان می‌دهد و نشان از یک جامعه فرهنگی گسترده با اقتصاد معیشتی مبتنی بر کوچ است (Alden, 2013). احتمالاً این تغییر معیشت زندگی به دلیل تغییر اقلیم جنوب غرب ایران بوده است که باعث گردیده جمعیت زیادی به داخل فلات ایران کشیده شوند؛ در واقع نوع معیشت منوط به دام‌داری و سیاست مربوط به کوچ‌روها دلیلی واضح بر تغییر مساحت محیط زیست مردمان دوره آغاز ایلامی است و یا بالعکس مساحت استقرارگاه‌های مربوط بیانگر نوع معیشت و یا دام‌پرور بودن این مردمان است.

بررسی تحلیلی گل‌نبشته‌های آغازایلامی

با بررسی متون آغازایلامی درمی‌یابیم که یک جامعه پیچیده شکل گرفته بود و مفاد متنی عمده گل‌نبشته‌های آغازایلامی مربوط به تولید، انبار و توزیع غذا است (Dahl, 2015) و پس از آن مدیریت کار انسانی و گله‌های حیوانی را شامل می‌شود. نمونه‌های غذایی ثبت شده در متون، بیشتر منحصر به غلات و محصولات گیاهی و محصولات لبنی و بر اساس برداشت‌هایی احتمالاً، گوشت است. متن مربوط به محصولات غذایی شامل کشت و برداشت، جیره گروه‌های کارگر مشغول به کارهای میدانی و متون ثبت و ضبط گله‌داری بز و گوسفند است. متون مربوط به انبار غذا به‌طور مستقیم اشاره‌ای به جزییاتی مانند انبار غله یا فضاهای انباری ندارد، بلکه شامل اطلاعات ضمنی کافی برای مواد غذایی که انبار و ثبت و ضبط شده‌است. غلات و محصولات غله‌ای بین اعضای بالا مرتبه و پایین مرتبه جامعه به‌شکل ظاهراً جیره‌بندی، توزیع می‌شود. محصولات لبنی در حال توزیع، ثبت و ضبط نشده‌اند. به‌استثنای لبنیات، اغلب متون مربوط به تولید، انبار و توزیع مواد غذایی، احتمالاً مربوط به غلات هستند. متون گله‌داری حیوانات، گله‌های گوسفند و بز، تولید محصولات با فرآورده‌های شیر گوسفند و بز و همچنین دیگر محصولات مانند پشم و چرم را ثبت و ضبط کرده‌اند. جالب توجه است که در مفاد متن گل‌نبشته‌های آغازایلامی به‌دست آمده از شوش، سخنی از گاو به‌میان نیامده است (دال، ۱۳۹۹: ۱۶۹) و نگهداری و پرورش گاو چندان مطلوب جوامع کوچ‌رو نبوده است. در متون آغازایلامی نشانه‌های گوناگونی برای حیوانات و دام‌ها به‌کار می‌رود، اما از میان آن‌ها تنها نشانه گوسفند و بز را با توجه به شباهت با نمونه آغازمیخی با اطمینان کامل می‌توان شناخت و از دیگر نشانه‌های حیوانی جدا سازی کرد. تمامی نشانه‌های دامی و حیوانات اهلی به‌کار رفته در گله با نشانه‌های انتزاعی نشان داده شده‌اند و همچنین یکی از مهم‌ترین عواملی که مرتبط با جوامع دام‌دار است، به‌کارگیری نشانه‌های فرآورده‌های دامی است (Dahl, 2005). تنها محصولات لبنی حیوانی ثبت شده در گل‌نبشته‌های آغازایلامی، مربوط به فرآورده‌های گوسفند و بز است و در چند متن نشانه این حیوانات به‌همراه علائم نشان دهنده اشیای مشتق شده، وجود دارد. در یک گل‌نبشته انواع گوناگون نشانه‌های فرآورده‌های دامی به‌کار رفته است؛ برای مثال از ۹ نشانه پرکاربرد فرآورده حیوانی، ۵ نشانه شامل M106-M106a-M269a-M269-M260 در گل‌نبشته MDP,17: 85 و MDP,17:97 وجود دارد (Dahl, 2015).

جدول ۱- انواع نشانه‌های دامی در خط آغاز ایلامی (Dahl, 2005) همراه با تغییرات از نگارندگان)

	جنسیت نوع	مونث	مذکر
		M362	M367
بز	بالغ		
	نابالغ	M362 _a M362 _b	M367 _a
گوسفند	بالغ	M346	M6
	نابالغ	M346 _a	M6 _a

جوامع ساکن در دوره آغازایلامی گویا شناخت بسیار کاملی از حیوانات دامی داشته‌اند؛ برای مثال برای ثبت و ضبط تنها حیوان بز، از نشانه‌های گوناگونی استفاده می‌کردند که احتمالاً نشان دهنده سن و ویژگی خاص آن بز بوده است.

جدول ۲- تنوع نشانه‌های ترسیم شده برای انواع بزسانان (Dahl, 2005) همراه بابرگردان به فارسی از نگارندگان (۱۳۹۹)

نام	نشانه	دسته بندی
M367		بالغ
M367 _i		نابالغ ها (با تنوع گوناگون نشانه ها)
M367 _a		
M367 _b		
M367 _c		
M367 _d		
M367 _e		شناسایی نشده
M367 _f		
M367 _g		

متون دامی و دامپروری شوش در دوره آغازایلامی

در حال حاضر تعداد ۱۷۶۰ لوح آغازایلامی در فلات ایران به دست آمده که از آن میان تعداد ۱۵۶۴ لوح متعلق به شوش است که حدود ۸۸ درصد کل الواح آغازایلامی است. اکثر این گل‌نشته‌ها در کاوش‌های قدیمی و فاقد موقعیت لایه‌نگاری دقیق محل کشف، به دست آمده‌اند و در زمینه سالیابی این متون تنها یک نمونه کربن ۱۴، از آن موجود است که مربوط به آکروپل I است و سال ۳۳۵۰ ق.م را نمایش می‌دهد (Desset, 2012: 8 & Dahl, 2013: 360). احتمالاً این سالیابی چندان دقیق نباشد؛ زیرا زمان کشف این الواح قبل از زمان به کارگیری روش کربن ۱۴ بوده، بنابر این به‌استثنای یک نمونه هیچ‌کدام دارای تاریخ‌گذاری مطلق نیستند. متون آغازایلامی از قسمت‌های مختلف تپه آکروپل شوش به دست آمده‌اند که برخی از آن‌ها تاکنون منتشر نشده است (Dahl, 2019: 18)؛ از این میان متون دامی گوناگونی از قسمت‌های مختلف تپه آکروپل شوش به دست آمده است که بیشترین آن‌ها مربوط به گمانه I و یا همان ترانسه شمالی آکروپل است که از سال‌های ۱۹۰۵ تا ۱۹۲۳ میلادی از سوی دومکنم کاوش گردیده است (افشاری، ۱۳۹۸: ۳۲-۴۰). در مجموعه MDP. 17 تعداد ۴۹۰ لوح آغازایلامی منتشر گردیده که بخشی از این متون به دلیل شکستگی و آسیب فراوان قابل خوانش و درک نیستند و ۳۲ درصد متون قابل خوانش، دارای متنی مرتبط با دام هستند که نشان می‌دهد درصد قابل توجهی از جامعه آغازایلامی ساکن در شوش وابسته به اقتصاد مرتبط به دام هستند. علیزاده معتقد است در گذشته اقتصاد جوامع یک‌جانشین روستایی کشاورز کاملاً با اقتصاد جوامع کوچ‌نشین دام‌دار درآمیخته بودند (Alizadeh, 2009: 129). در مقابل دام‌داران کوچ‌نشین هم به کشاورزان نیازمند هستند، اما این به صورت مطلق نبود با آن که کشاورزان بخشی از غلات کوچ‌نشینان را تأمین می‌کردند، با این حال کشاورزی در بین دام‌داران رایج بود و آن‌ها معمولاً به کشاورزی دیم دست زده و از زمین‌های قابل کشت، هم در سردسیر و هم در گرمسیر استفاده می‌کردند (بهاروند، ۱۳۶۰: ۴۷-۴۸). دام‌داران برای یافتن علوفه نیازمند کوچ بودند و براساس نوشتار استر/بو مورخ یونانی، می‌دانیم که تابستان‌های خوزستان بسیار گرم بوده و به علت شدت گرما، امکان حضور دام‌داران در این دشت وجود نداشته است (Strabo, 2018, XV.3, 10). فرانک هول می‌نویسد دام‌ها، گرمای تابستان خوزستان را نمی‌توانند تحمل کنند و دام‌داران ناچار به کوچ در مناطق سردتر بودند (Hole, 2009). لوح آغازایلامی MDP 17, 275 یک گل‌نشته شکسته و آسیب دیده، است که با وجود ناقص بودن آن، نمایانگر بالای ۱۲۰۰ بز ماده و ۴۰۰ راس گوسفند محاسبه شده، است که احتمالاً تعداد زیادی انسان برای صاحب این لوح کار می‌کرده‌اند و نشان دهنده یک جامعه طبقاتی و پیچیده، است و بخش زیادی از لوح‌های آغازایلامی مربوط به پرداخت دستمزد کارگران است که احتمال می‌رود، این کارگران دامپروران و یا چوپان‌هایی بودند که برای اربابان خود که همان گله‌داران بزرگ منطقه بودند، به کار گماشته می‌شدند.

شکل ۱- گل‌نشته MDP, 17: 275 (کاوش شده از شوش، سایت CDLI)

MDP 17, 275

1.[...], 3(N14) 4(N01)#

{ به دلیل شکستگی متن ناقص } ۳۴ عدد

2. M367#/, 2(N14) 3(N01)

۲۳ بززر

3. [...], [...] 5(N14)#8(N01)

4. M346 1#, 1(23) 3(N14)9(N01)

139 گوسفند ماده

5. [...], 1(N14)#4(N01)#

...14

6.M 346 1, 1(N23) 8 (N14)

180 گوسفند ماده؟...

7. [...], [...] 6(N14)#

...60

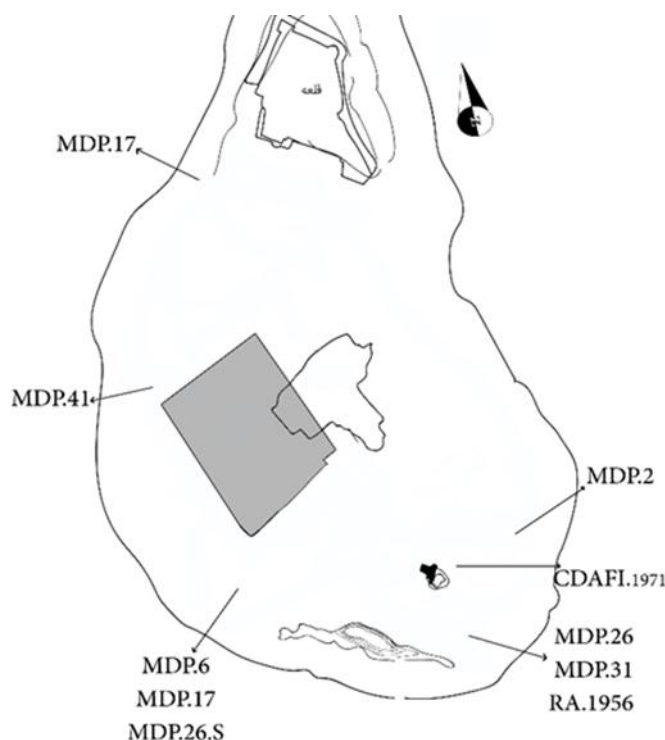
پشت لوح:

1.[...] M362 , 1(N51) 2(N23)#[...]

1200 بز ماده؟

2.M346 1, 4(N23)#[...]

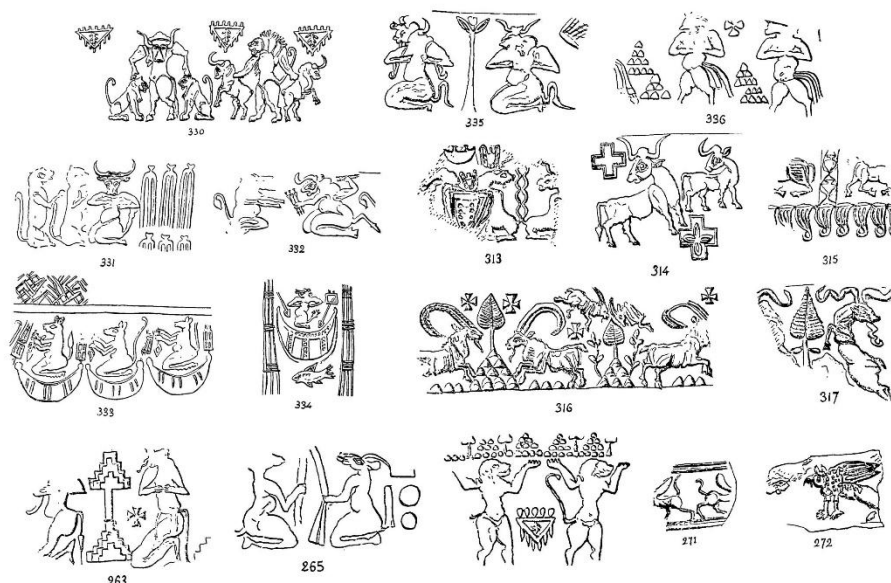
400 گوسفند ماده؟

شکل ۲- موقعیت گل‌نبشته‌های آغاز ایلامی (افشاری، ۱۳۹۸)

بررسی نقش مهرهای شوش در دوره آغاز ایلامی

از میان نقوش رسم شده بر روی نقش مهرهای آغاز ایلامی بیشترین تصاویر مربوط به نقش حیوان گوسفند و بز است، اما تصاویر شیر، ماهی و گاو هم در میان برخی نقوش اسطوره‌ای دیده می‌شود که شواهد باستان‌شناسی این حیوانات به‌دست آمده است. نقوش حیوانی به‌خصوص دامی با ساختار اسطوره‌ای بیشترین کاربرد را در میان تمامی نقش مهرها داشته‌اند، البته خود نقوش حیوانی به چند دسته متفاوت تقسیم می‌شوند. «بز» یکی از مهم‌ترین نشانه‌های بیانگر متون مربوط به دام‌پروری است که خود گواه و نشانی بر مبنای دام‌پروری است. کوچ‌نشینانی که مشغول به پروراندن دام هستند و برحسب اقلیم، همراه با دام بیلاق و قشلاق را طی می‌کنند و در همین حین درگیر مسائل گوناگون در حیطه دام می‌شوند. زاد و ولد دام، مرگ و میر، بیماری، استفاده بهینه از دام، کسب درآمد و در واقع اقتصاد معیشتی آن‌ها مستقیماً به وجود دام و دام‌پروری وابسته است؛ نتیجتاً آنچه در نوشتار آن‌ها نمودار می‌شد، بیشتر از هر چیز دیگر مربوط به نقوش دامی و متعاقباً نقش بز است. از ۴۵۰ اثر مهر در شوش تعداد ۲۴۵ عدد دارای نقش و اثر مهر به‌شکل بز است که احتمالاً جایگاه ویژه و معنوی در الگوهای کهن مردمان شوش III و یا دوره آغاز ایلامی در لایه ۱۴ تا ۱۶ آکروپال داشته است. این آمار احتمالاً در تل ملیان نیز صدق می‌کند؛ با توجه به آن که تمامی نقش مهرهای به‌دست آمده از ملیان دوره آغاز ایلامی تاکنون منتشر نشده‌اند، نمی‌توان به‌صورت مطلق سخن به میان آورد، اما با توجه به داده‌های باستان‌شناسی و استخوان‌های حیوانی موجود در ملیان ABC II، چهل هزار استخوان حیوانات اهلی مانند بز و گوسفند به‌دست آمده (Zeder, 1991:134) که وجود حجم بالای این حیوانات نشانگر نوع زندگی و معیشت دام‌داری است.

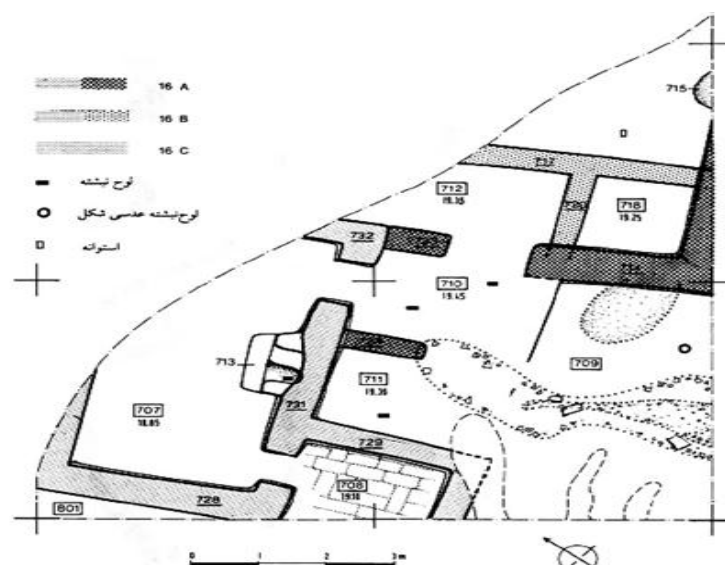
شکل ۳- نمونه‌ای از نقش مهرهای آغاز ایلامی (Amiet, 1972)

بررسی معماری شوش در دوره آغاز ایلامی

یکی از مباحث مهم و چالش‌زا در دوره آغاز ایلامی، همانا بحث معماری خاص و چشم‌گیر در این دوره است که نشانه‌های شاخصی را در اثبات تفاسیر مربوط به بوروکراتیک و نوع استقرار و نیز نوع گذران زندگی و یا دام‌پرور بودن مردمان آن دوره خاص را دارد. معماری و ساخت و ساز و یا نوع استقرار نیز یکی از دیگر شاخص‌های بسیار مهم در تبیین نوع زندگی مردمان باستان در نواحی و محوطه‌های پیش از تاریخ است و البته دستیابی به درک برخی از ابعاد و ویژگی‌های مشترک معماری در این دوره نیز بسیار حائز اهمیت است. در این مبحث جا دارد تا به معماری محوطه شوش در دوره آغاز ایلامی نگاهی داشت و نمونه‌های خاص معماری شوش را ارزیابی کرد. متأسفانه عمده کاوش‌های شوش به‌صورت کلاسیک انجام شده است و اطلاعاتی از معماری آن به‌دست نیامده است و تنها کاوشی که می‌تواند اطلاعات باستان‌شناسی و قابل تحلیلی ارائه دهد، مربوط به کاوش لایه‌نگاری لوברن است، که از دوره آغاز ایلامی فضای محدودی کاوش شده است و حتی یک بنا به‌صورت کامل کاوش نشده است، اما با توجه به یافته‌های به‌دست آمده می‌توان چنین نتیجه گرفت که در تمام فضای این بنا اسناد اداری و فن‌مدیریت یافت شده است که شامل: گل‌نبشته، مهر و نقش مهر است و باعث شد پیرامیه را به تفکر بیشتر در زمینه رابطه‌ی مهر و موم با بافت سکونت‌ی بناهای شوش قرار دهد. /ون می‌نویسند:

در داخل یک ساختمان احتمالاً مسکونی (به عقیده کاوشگر)، اسناد حسابداری پدیدار شد که شامل تعداد زیادی گوی گلی و لوح شمارشی بود و در همان اولین پژوهش‌ها سوال‌های گوناگونی را ایجاد کرد که مهم‌ترین پرسش آن است که چه پیوستگی معنوی بین صحنه نقش بسته روی مهر استوانه‌ای و فعالیت و شغل مالک آن وجود دارد؟

این ساختمان بسیار ساده و پیش پا افتاده با اتاق‌هایی چهارگوش یا مستطیل که در یک ردیف کنار هم قرار گرفته بود، بنا به عقیده لوברن و آمیه بسیار شبیه ساختمانی بومی و خانگی است. محل قرارگیری تشکیلاتی مثل کفه، تنور و اجاق‌ها، وجود بخش مسکونی را تشدید کرد. وجود بخش‌هایی برای انبار کردن غلات و خواربار در خمره‌های بزرگ با گنجایش کم و مدارک حسابداری به‌دست آمده در این محل، با ارقامی پایین ثبت شده است (آمیه، ۱۳۹۲: ۱۷۲)، البته باید ذکر کرد که در متون به‌دست آمده از شوش گل‌نبشته‌های بی‌شماری وجود دارند که غلات یا دام بسیار زیادی داد و ستد شده است (رجوع به MDP, 17)، اما متأسفانه این گروه گل‌نبشته‌ها در کاوش لایه‌نگاری لوברن یافت نشده است.

شکل ۴- نمای ساختمان شوش همراه با جای نمایی گل نبشته‌ها، نقش مهر و مهرهای آغاز ایلامی (لوبرن، ۱۳۹۲)

برآمد

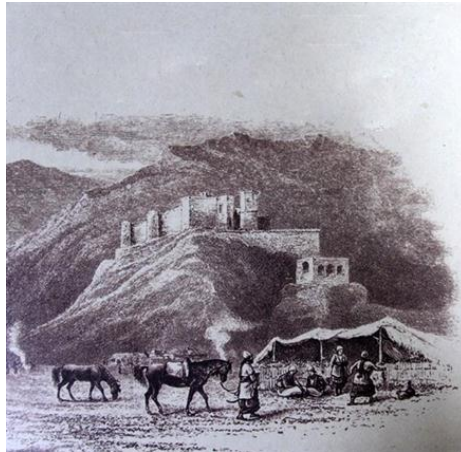
با توجه به مفاد گل نبشته‌های آغاز ایلامی برآنیم که همگی دارای متون اداری هستند که نشان دهنده جامعه طبقاتی و متمایز از عموم مردمان است؛ به طوری که در یک گل نبشته بسیار کوچک و ابتدایی از شوش در MDP.26:160 یک شخص یا خان، پرداخت دستمزد ۱۱۰۸ کارگر متخصص را ثبت و ضبط کرده است و به کارگیری این تعداد نیروی متخصص و مدیریت آن‌ها تنها در دوران هخامنشی در فلات ایران تکرار شده است، پس احتمالاً چنین جامعه طبقاتی نیازمند انبوهی نیروی کار بوده است. با نگاهی به معماری به دست آمده از این دوران بافت متفاوتی قابل لمس است و یکی از مهم‌ترین ویژگی قابل درک و مشترک در شوش و اکثر محوطه‌های این دوره این است که تمام آن‌ها دارای یک بنای بسیار بزرگ و با شکوه هستند. برای مثال قسمت کاوش شده از تل ملیان در دوره آغاز ایلامی که امروزه به محوطه TUV و ABC شناخته می‌شود، در هر دو محوطه دو بنای بسیار بزرگ وجود داشته است. از دیگر عوامل مشترک بین معماری‌های دوره آغاز ایلامی که در شوش هم مشهود است، این است که استقرارهای اقماری و همچنین ثابت، در اطراف معماری‌های اصلی وجود ندارد. یکی از محوطه‌های مهمی که با شوش در تعامل بوده و از مستندات برمی‌آید، دشت رامهرمز است که در لایه III محوطه ABC تل ملیان تمام بنا با نقاشی دیواری رنگ آمیزی شده است، اما در اطراف آن تاکنون استقرار مناسب با طبقه عوام جامعه کاوش نشده است (افشاری و دیگران، ۱۳۹۹). با توجه به آنچه در گل نبشته‌ها و اثر مهرها قابل رویت است، نشان از آن دارد که معیشت در شوش بر پایه دام‌پروری بوده و نبود استقرار دایم نیز گواهی بر این مدعا است. با نگاهی قوم باستان‌شناسانه می‌توان این مسأله را بیشتر بررسی کرد. قلعه‌تل، قلعه‌ای تاریخی مربوط به اواخر دوره زندیه و قاجاریه است که تا دوره پهلوی دوم نیز مسکونی و قابل استفاده بود و دیری است که رو به ویرانی نهاده و به فراموشی سپرده شده است. این قلعه بر بلندای تل و تپه‌ای در وسط دشت واقع شده است. قلعه‌تل حداثی شهرهای ایزه و باغ‌ملک در استان خوزستان بر تپه عیلامی بنا شده، از نظر باستان‌شناختی و ادوار عیلامی نیز حائز اهمیت است (صالح پور، ۱۳۹۶). قلعه‌تل دارای اتاق‌های فراوان با انبارهای بزرگ ذخیره‌سازی است و این بنا محل سکونت محمدتقی‌خان چالنگ بختیاری بوده که با توجه به نقاشی به یادگار مانده از لایارد، عشایر قبیله چهارلنگ در هنگام قشلاق اطراف قلعه او چادرهای فراوانی برپا می‌کردند و زیر سایه خان چالنگ گذاران زندگی می‌کردند. به عقیده نگارندگان بنای قلعه‌تل شباهت بسیاری با بناهای اداری به دست آمده از دوره آغاز ایلامی دارد. بنای قلعه‌تل یک بنای بسیار بزرگ اربابی است که از اتاق‌های گوناگون و انبارهای بزرگ برای نگهداری غلات و دام تشکیل شده است و شباهت بسیاری با پلان بناهای برج‌مانده از دوره آغاز ایلامی دارد که پیشتر نیز عباس علیزاده به این شباهت اشاره کرده است (علیزاده، ۱۳۸۷: ۳۰).

نمای تپه یحیی

نمای خرابه قلعه تل

شکل ۵- نمای گذشته قلعه تل (صالح پور، ۱۳۹۶)

در پایان می‌توان چنین نتیجه گرفت که معماری از نوع خاص و منحصر به فرد دوره آغازایلامی در شوش وجود داشته که البته میان اکثر محوطه‌های آغازایلامی برقرار بوده است که در همگی این نواحی از یک سیستم نگارشی مشابه و فن مدیریت یکسان استفاده شده است و احتمالاً ارتباط بسیار نزدیکی میان تمامی این نواحی برقرار بوده است و به تمامی پیچیدگی‌های جوامع شهری رسیده اند، اما هیچ‌گاه به جامعه شهری تبدیل نشده‌اند و احتمالاً زندگی جوامع ایران بعد از دوره شوش II به صورت جوامع کوچ‌رو بوده است.

نتیجه‌گیری

در این نوشتار نگارندگان سعی دارند تا ساختار سیاسی و معیشتی شوش در دوره آغازایلامی را بررسی کنند و البته برخی از یافته‌های موجود در این دوره، پردازش شده‌اند. یافته‌ها شامل گل‌نبشته‌ها، مهرها، اثرمهرها و معماری موجود در این دوره خاص در محوطه شوش هستند، البته به منظور روشن‌سازی و تفهیم بیشتر، از یافته‌های محوطه‌های مشابه همچون ملیان و یحیی، در همین دوره استفاده شده است. نکته قابل تأمل در محوطه‌ی شوش و البته دیگر محوطه‌های دوره آغازایلامی این است که همگی از سیستم مدیریت واحد، شامل نقر مهرهای منحصر به فردی که پیش‌تر وجود نداشته و احتمالاً بومی فلات ایران است و نیز از یک سیستم نگارش با نشانه‌های یکسان و سیستم جمع‌داری یکسان استفاده می‌کردند که بیشترین شباهت لوح‌های محوطه‌های آغازایلامی مربوط به نشانه‌های دامی است که در واقع بیانگر اصلی نوع معیشت در شوش هستند که بی‌گمان دام‌پرور بودن مردمان این دوره را به تصویر می‌کشاند. از دیگر یافته‌های این دوره معماری بناهای بزرگ است که در داخل اکثر آن‌ها، نقش مهر، مهر، گل‌نبشته آغازایلامی و سایر داده‌های فن مدیریتی به دست آمده است. تمامی این داده‌ها و مستندات موجود، نوع سیاست حاکم بر شوش و نوع معیشت، آن‌ها را در دوره آغازایلامی نمایان می‌سازد؛ چرا که بناهای بزرگ و ساختارهای یادماني همراه با یافته‌های مدیریتی گواهی بر وجود حاکمانی در شوش که دارای سیستم‌های اداری بودند، است و در آن بناها استقرار داشته‌اند و بیانگر وجود سیاست خاص و بوروکراتیک است. در پایان با توجه به سیاست حاکم بر شوش و نوع معیشت شوش در دوره آغازایلامی و نوع یافته‌ها و نهایتاً احتمال دام‌پرور بودن این مردمان، می‌توان چنین استنباط کرد که بعد از رشد جوامع در دوره شوش II با توجه به اقلیم محدود سرزمین ایران برای توسعه شهری، جوامع رو به فروپاشی رفته و

دشت خوزستان از ۲۵۰ هکتار استقرار به زیر ۲۰ هکتار تغییر یافت و زندگی وابسته با دام و کوچ در این محوطه آغاز ایلامی شکل گرفت و این مدل با تئوری جاکوبز بسیار شباهت دارد.

کتابنامه

۱. آلدن، جان، ۱۳۹۰، دوره شوش C باستان‌شناسی غرب ایران، زیر نظر فرانک هول، ترجمه زهرا باستی، تهران: نشر سمت، صص ۳۱۶-۳۳۱.
۲. آمیه، پیر، ۱۳۹۲، شوش و جنوب غربی ایران (سیر تکامل اجتماعی و فرهنگی از هزاره هفتم قبل از میلاد تا یورش مغول)، گزارش گردهمایی بین المللی شوش و سمینار بلو زیر نظر ژان پرو و ژنویودلفیس.
۳. الغازه، گیلرمو، ۱۳۹۷، میان رودان باستان در سپیده دم تمدن، ترجمه زهره عطایی آشتیانی، تهران: نشر پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۴. افشاری، حسن و باشتی، مرضیه، ۱۳۹۸، مقایسه تطبیقی میان نقاشی های دیواری جاتال هویوک و نقوش رنگی صخره ای ایران بر اساس کهن الگوهای ذهنی، همایش باستان‌شناسی و هنر ایران، دانشگاه مازندران.
۵. افشاری، حسن و یوسفی زشک، روح الله، ۱۳۹۹، «بررسی تحلیلی پیدایش نگارش در ایران و بینالنهرین در اواخر هزاره چهارم ق.م»، تهران: نشریه مطالعات باستان‌شناسی پارسه، سال چهارم، شماره ۱۱: صص ۴۹-۷۲.
۶. بهاروند امان الهی، سکندر، ۱۳۶۰، کوچ نشینی در ایران. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۷. جانسون، گرگوری، ۱۳۹۰، سازمان متغییر دستگاه اداری اوروک در دشت شوشان، باستان‌شناسی غرب ایران، زیر نظر فرانک هول، ترجمه زهرا باستی، تهران: نشر سمت، صص ۲۱۷-۲۷۳.
۸. دال، یاکوب، ۱۳۹۹، نگارش آغاز ایلامی در ایران، مترجم: سیدجشیدی، یگانه و فرجی محسن، نشر: آریا رمن.
۹. صالحپور، اردشیر، ۱۳۹۶، قلعه تل: خاطرات و مخاطرات یک قلعه تاریخی. تعداد صفحات، ۲۵۳.
۱۰. علیزاده، عباس، ۱۳۸۷، شکل‌گیری حکومت عشایری و کوهستانی ایلام باستان، شهرکرد: انتشارات اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان چهارمحال بختیاری.
۱۱. لوپرن، آلن، ۱۳۹۲، شوش کارگاه کاوش (آکروپل I)، یادگار زمان، شوش و جنوب غربی ایران. تاریخ و باستان‌شناسی، زیر نظر: ژان پرو و ژنو دلفوس، ترجمه هایده اقبال، گزارش گردهمایی بین‌المللی شوش، تهران: نشر مرکز نشر دانشگاهی. صص ۶۶-۴۹، -
۱۲. مجیدزاده، یوسف، ۱۳۹۰، گزارش های محوطه باستانی ازبکی تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران.
۱۳. ویت، مری و دایسون، رابرت، ۱۳۸۱، گاهنگاری ایران از هشت هزار تا دو هزار پیش از میلاد؛ ترجمه احمد چایچی و اکبر پورفرج؛ انتشارات نسل باران. صص ۱۵۳-۱۳۸.
۱۴. هلوینگ، باربارا، ۱۳۸۳، آغاز ایلامی در فلات مرکزی ایران، ترجمه صادق ملک شه میرزادی، در سفالگران سیلک، تهران: نشر سازمان میراث فرهنگی، صص ۱۵۹-۱۴۹.
- 15- Amiet, Pierre., 1972, *Glyptique Susienne*. Volume ½. Memoires de la Delegation Archaeologique. Paris.
16. Alden, John et al., 1982, *Trade and politics in Proto- Elamite Iran*. Current Anthropology, 23(6), 613-640.
17. Alden, John., 2013, "The Kur River Bashin in the Late 4th and 3th Millennia BC, Settlement, and Socio-Political organization", in: Petrie. Cameron A, *Ancient Iran and its Neighbours: Local developments and long-range interaction in the fourth millennium BC*, Publisher: Oxbow Books, Oxford, UK, Pp: 207-232.
18. Alizade, Abbas., 2008, *Chogha Mish II: The Development of a Prehistoric Regional Center in Lowland Susiana. Southwestern Iran*. Fine Report on the Last Six Seasons of Excavations, 1972-1978. Oriental Institute Publication 130. University of Chicago Press, Chicago.
19. Alizadeh, Abbas; Ahmadzadeh, L. and Omidfar M., 2009, *Ancient Settlement Systems and Cultures in the Ram Hormuz Plain, Southwestern Iran*. Excavations at Tall-e Geser and Regional Surveys of the Ram Hormuz Area. Oriental Institute Publications 140.
20. Dahl, J. L., 2005, *Animal Husbandry in Susa during the Proto-Elamite Period*, SMEA 47 (2005) 81-134

- Dahl, J.L., 2012, *The Marks of Early Writing*. Iran, L, 1-16. 21.
- 22-Dahl, J., M. Hessari and R. Yousefi., 2013, *The proto-Elamite tablets from Tepe Sofalin*. Iranian Journal of Archaeological Studies 2/1 (2013), 57-73.
- 23.Dahl, J. L., 2013, *Early Writing in Iran*. in D.T. Potts (Ed.) The Oxford Handbook of Ancient Iran. OUP: 233-262.. The Production and storage.
- 24.Dahl,J., 2015,*The production and storage,of food in Early Iran*:Published in Original in,XXXVII/2015 Rivista annuale del Dipartimento di Science dell'Antichita-("Sapienza"...)Origin.XXXVII-2015 Book9.
- 25.Dahl, Jacob L., 2019, *Proto-Elamite Tablets and Fragments*. Textes cunéiforme du Louvre 32 (Khéops / Louvre Editions Publishing, Paris).
- 26 .De Morgan.J., 1900,*Recherches archeologie*.Memories de la Delegation en Perse1;Paris.
- 27.Desset, F., 2012, *Premières écritures iraniennes.les systèmes proto-élamite et élamite linéaire*. Università degli studi di Napoli L'Orientale. Dipartimento Asia Africa e Mediterraneo.
- 28.Englund, R. K., 2004, *The State of Decipherment of Proto-Elamite*, in: Stephen Houston, ed. The First Writing: Script Invention as History and Process (2004). Cambridge, UK: Cambridge University Press, pp. 100-149.
- 29.Jacobs. J., 2000,*The Nature of Economies*.New York,Modern Library.
- 30.Johnson, G. A., 1973, *Local exchange and Early State Development in S. W. Iran*, Ann Arbor Anthropology Papers, 51, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- 31.Johnson,G.A.,1975,.,*Locational Analysis and the investigation of Uruk Local Exchange System,Ancient Civilization and Trade*,J.A.,Sablof and C.C.Lamberg- Karlovsky,eds.,University of New Mexico press,pp285-339.
- 32.Hole, Frank., 2009, *Pastoral mobility as an adaptation. Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East*: Cross-disciplinary Perspectives, Oriental Institute, University of Chicago, Chicago.
- 33.Pittman, H., 1997,*The Administrative Function of Glyptic Art in Poroto – Elamite Iran*: a survey of the Evidence. Sceaux d Orient et leur emploi ROS Orientals. Vil X, 133-161.
- 34.Scheil, V., 1905, *Documents archaïques en écriture proto-élamite* (= Mémoires de la Délégation en Perse 6, pp 57-128 (MDP 6); Paris.
- 35.Scheil, V., 1923, *Textes de comptabilité proto-élamites*, Mémoires de la Délégation en Perse 17; Paris.
- 36-Scheil, V., 1935,*Texte de comptabilité*, Mémoires de la Mission Archéologique en Perse 26; Paris.
37. Strabo., 2018,*The Geography in Two Volumes*,Volume II: Books IX Ch3-XVII Paperback-July 16.
- 38.Vallat, F., 1971, “*Les documents epigraphiques de l’acropole* (1969-1971)”, In: Cahiers de la Delegation Archeologique Francise en Iran 1; Paris, France: Geuthner, Pp: 235 _ 245.
39. Zeder,M., 1991,*Feeding Cities:Specialized Animal Economy in the Ancient Near*.

